

МОВНА ПОЛІТИКА В НАЦІОНАЛЬНИХ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ОДИНИЦЯХ УКРАЇНИ 1920-30-Х РР. ЯК ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ЧИННИК

У статті визначені особливості мовної політики більшовицької влади в національних районах та сільрадах України як адміністративно-територіальних одиницях 20-30 рр. ХХ ст. на тлі загальних трансформацій у радянській державі від непу до посилення командно-адміністративної системи. Показано тісний взаємозв'язок між спрямуванням заходів у мовній сфері та національним районуванням, здійснюваним більшовицьким керівництвом у зазначений період як складовими політики коренізації. Аналізуються спільні та відмінні риси проведення мовної політики серед різних національних груп України.

Ключові слова: мовна політика, національно-культурні потреби, коренізація, національне районування, уніфікація, нівелювання.

В статье определены особенности языковой политики большевистской власти в национальных районах и сельсоветах Украине как административно-территориальных единицах 20-30 гг. на фоне общих преобразований в советском государстве от нэпа к усилению командно-административной системы. Показана тесная взаимосвязь между направлением мероприятий в языковой сфере и национальным районированием, осуществляемым большевистским руководством в указанный период как составляющими политики коренизации. Анализируются общие и отличительные черты проведения языковой политики среди различных национальных групп Украины.

Ключевые слова: языковая политика, национально-культурные потребности, коренизация, национальное районирование, унификация, нивелирование.

In the article the features of the language policy of the Bolshevik government in ethnic minority areas and village council Ukraine as administrative units 20-30 years of the twentieth century. against total transformation in the Soviet Union from the NEP to strengthen the administrative-command system. Shown a close relationship between the orientation activities in the field of language and national zoning undertaken by the Bolshevik leadership in that period, as components of the indigenization policy. Analyzes the differences and similarities of language policy among different ethnic groups in Ukraine.

Key words: language policy, national-cultural needs, indigenization, national zoning, unification, leveling.

Здійснення мовної політики більшовицькою владою в 1920-30 рр. становить значний дослідницький інтерес. Ця зацікавленість посилюється через взаємопов'язаність заходів у мовній сфері з національним районуванням як складовими запровадженої в цей час політики коренізації. За радянських часів склався певний стереотип сприйняття коренізації, оброслий численними міфологемами і невідповідностями [16, с.74], що актуалізує в сучасних умовах необхідність багатопланового вивчення всіх параметрів. Через своєрідність протікання етнокультурних процесів серед національних меншин України на порядку денному постає питання про паралелі реалізації радянською державою мовної політики в їх середовищі.

Початок 1920-х рр. в Україні ознаменувався вибухонебезпечним загостренням міжетнічних відно-

син, безпосередньою основою якого було катастрофічне погіршення умов господарювання всіх етнічних груп республіки. Соціально-економічна політика радянського уряду в цей період, здійснювана серед національних меншин, викликала, за виключенням російського, частково білоруського та подекуди польського населення, значне зменшення і нестабільність землекористування за різкого зростання податкового тиску [18, с. 329].

Покращенню значно зіпсованих стосунків влади з національними спільнотами та деякому задоволенню їх соціально-економічних та національно-культурних потреб повинна була сприяти розпочата у 1923 р. політика коренізації. Намагаючись заспокоїти шовіністично налаштовану більшість ВКП(б), компартійна верхівка у 20-х рр. оголосила, що програмна вимога «злиття націй» – це не одночасний акт, а поділений на

три етапи: на першому раніш гноблені нації мали посилено розвивати свою мову і культуру, на другому поряд з національними повинна бути одна загальна міжнаціональна мова і лише на третьому (після перемоги соціалізму у світовому масштабі) національні відмінності почнуть відмирати [4, с. 83]. Виконанню завдань першого етапу повинно було сприяти здійснення політики коренізації, яка передбачала низку починань: ведення діловодства в офіційних установах, організація навчання й роботи закладів культури, видавництво книжок і періодичних видань рідною мовою [8, с. 201], запровадження національного районування та ін.

На думку центральних органів, пристосування установ до обслуговування населення з числа національних меншин на практиці повинно було проявлятися у можливості звернення із заявами й отриманні відповідних довідок рідною мовою не шляхом створення позаштатних органів (як-то комісії, бюро, уповноважені, інформатори) або окремих штатів (так званих нацстолів), що нерідко організовувалися на місцях, а у вигляді загального пристосування апарату до такої роботи (як-то можливість звернення із заявами і отримання відповідних довідок рідною мовою тощо).

Однак на місцях концепція коренізації часто набувала «самодіяльного» трактування. Так, Миколаївське округове бюро у справах національних меншин у вересні 1925 р. умовою переведення діловодства національних сільрад на рідну мову визначило, щоб їхнє населення становило «виключно нацменшість». Це змусило Центральну комісію у справах національних меншостей (ЦКНМ) при ВУЦВК вказати на невідповідність рішення декрету ВУЦВК від 1 серпня 1923 р. «Про рівноправність мов».

Одним із параметрів, що суттєво вплинув на мовну політику держави, стало здійснення національного районування. Хоч акцент у національно-державному будівництві робився не на політичному самовизначенні, а на національно-територіальній автономії [17, с.138], більшовицька влада від початку розглядала утворення національних районів і сільрад лише як зброю здійснення відповідної мовної політики [17, с.146-147].

За спільності державних установлень в національному районуванні на практиці проглядається певна специфіка. Активна позиція німецьких поселенців у справі захисту своєї самобутності і наявність значних масивів населення, що проживало компактно, сприяли першочерговому створенню в республіці саме німецьких національних районів. Серед інших національних груп нерідко була знана послідовність. Так, єврейське національне районування почалося з утворення не районів, а сільрад на базі старих єврейських колоній і містечок; райони, через дисперсність оселення, були виокремлені пізніше при реалізації неозначеної за наслідками [10, с.86; 13, с.155-156] програми переселення євреїв на землю [10, с.145-146].

Своєрідність ситуації в національних районах полягала в тому, що при включенні до їх складу іонаціональних сільських і селищних рад щодо них треба було здійснювати весь комплекс заходів, пов'язаних із запровадженням політики коренізації. Надзвичайною була проблема мовної підготовки кадрів, що вимагала знання мови більшості населення району

на районному рівні, української мови для зносин з вищестоящими органами, а при включенні до складу району іонаціональних адміністративно-територіальних одиниць ще і мови відповідної національної групи. Ці вимоги створювали подвійний, а то й потрійний мовний прес як для відповідальних, так і технічних працівників районної ланки, рівень мовної підготовки яких часто був далеким від необхідного. Необхідність перекладати документи з однієї мови на іншу (часто в позаробочий час) в основному припадала на секретарів відповідних установ, що призводило до значного перевантаження кадрів.

Наявна неординарність умов впровадження радянського будівництва серед населення національних адміністративно-територіальних утворень спонукала Раднарком УСРР за поданням ЦКНМ при ВУЦВК прийняти постанову від 3 червня 1926 р. про підвищення оплати працівникам національних районів. Центральне керівництво також вдалося до збільшення терміну оволодіння українською мовою для працівників національних районів та сільрад, привертаючи при цьому увагу апарату середньої ланки до необхідності впровадження діловодства рідною мовою, а наркоматів – до підготовки відповідних кваліфікованих працівників. Однак бажаних результатів ці заходи не дали.

Так, на I Всеукраїнській нараді з роботи серед національних меншостей у 1927 р. німецька секція констатувала збереження діловодства російською мовою замість переведення на національну в деяких німецьких національних районах і більшості сільрад, а також відсутність відповідних кадрів. Відзначалась й невідповідність низового апарату німецьких адміністративно-територіальних одиниць до впровадження українізації через незнання української мови. Тому німецькою секцією пропонувалося проведення для секретарів сільрад при німецьких райвиконкомах (РВК) періодичних короткотермінових курсів, що полегшило б переведення діловодства на німецьку мову; неодмінне введення необхідних для діловодства друкованих форм (книг, бланків та ін.) двома мовами – німецькою та українською; запровадження безкоштовних річних курсів для навчання українській мові всіх районних робітників для спілкування з вищестоящими радянськими органами. Як тимчасовий засіб, було рекомендовано запровадити при апаратах райвиконкомів посаду відповідального працівника, який володіє українською мовою.

Серед районних організацій найлегше виявилось організувати роботу національною мовою в тих установах, де задля розв'язання проблеми мовної необізнаності відповідальних кадрів достатньо було наявності перекладача, як-от у судових камерах.

Та, незважаючи на здійснювані заходи, проблема мови діловодства в національних адміністративно-територіальних одиницях України і в подальшому поставала вкрай гостро. Так, у матеріалах Організаційно-інструкторського відділу ВУЦВК за 1928 р. відзначалося, що в німецькій Кочубеївській сільradі німецького Високопільського району протоколи засідань та загальні збори на 95 % ведуться німецькою мовою; однак все діловодство, крім протоколів, здійснюється російською [2, с. 33]. Майже таку ж оцінку стану справ у галузі реалізації мовної політики

у Сталінській окрузі містила доповідна записка ЦКНМ при ВУЦВК «Про здійснення закону про рівноправність мов відносно обслуговування рідною мовою національних меншин виконками та радами» [12, с. 163], підготовлена ЦКНМ у 1928 р.

Невтішні результати застосування рідної мови в процесі організації діловодства та листування спричинили прийняття у 1929 р. інструкції «Про впровадження рівноправності мов на території УСРР», що містила докладні вказівки щодо мовної політики й повинна була сприяти виправленню ситуації [2, с. 31]. Та нерідко владні структури, особливо середньої ланки, ігноруючи мовну специфіку національних районів, продовжували направляти туди спеціалістів, які зовсім не знали відповідної мови. Посилених обертів ця тенденція набула із поступовим згорненням політики коренізації.

Вже на початковому етапі результати здійснення політики в мовно-освітній сфері виявилися вельми дискусійними. Так, у середовищі німецьких поселенців більшовицька влада не могла похвалитися значним зростанням кількісних показників у освітній системі у порівнянні з дореволюційним періодом. Вкрай конфліктними виявилися якісні параметри освіти: німецькі колоністи, для яких в усіх сферах життєдіяльності релігійний чинник був визначальним, надавали вирішальне значення впливу освіти на зміцнення у вірі членів общини [1, с. 135]. Руїнація старої школи і формування більшовицькою владою системи освіти, що будувалася на принципах єдиної трудової школи соцвихівського типу і активній атеїстичній пропаганді [7, с. 71-72], суперечили традиційному в німецьких колоніях освітньо-виховному процесу, релігійна спрямованість якого сприймалася як корінний принцип національно-культурної самобутності.

Та для радянської держави пріоритетним були не особливості національної культури чи самоідентифікації, а мовний фактор [16, с. 76-77] як засіб залучення різних національних груп до соціалістичного будівництва. Вирішення цього завдання мало своєрідні прояви серед різних національних груп. Для єврейської спільноти такий підхід актуалізував проблему вибору між мовами іврит та їдиш, однозначно вирішений більшовицькою владою на користь останньої, що в умовах історично складеної «бінаціоналізації» [11, с. 36] сприяло посиленню асиміляційних процесів. Ще заплутанішою виявилася мовна проблема серед грецького населення, яке мало у своєму середовищі більш як 70 говірок [14, с. 188], й до розв'язання якої державні структури виявилися абсолютно не готові [18, с. 352]. Негативні наслідки уніфікації мовної політики болісно відбилися у середовищі значного числа етнічних груп, що користувалися неписемними мовами, практично витісненими з природних ніш їх функціонування, в першу чергу в сфері духовного життя релігійних общин і релігійної освіти [17, с. 151].

При повсюдній реалізації здійснюваних заходів методами тиску державні структури несподівано для себе зіткнулися з численними скаргами на примусову євреїзацію, полонізацію, грецизацію тощо. У той же час у порівнянні з іншими національними меншинами (крім російської, скоріш сприяючої феномену російськомовної субкультури в деяких етнічних групах [16, с. 78]),

серед німецьких поселенців найбільше невдоволення викликало не стільки переведення навчання на рідну мову, скільки неможливість реалізувати в освітній системі провідні конфесійні принципи.

Численні реорганізації межі 1920-30-х рр., що були відбитком кардинальних соціально-економічних і суспільно-політичних перетворень у СРСР, призвели до руїнації тільки-но складеної системи роботи серед національних меншин в Україні. Відчутний поштовх цьому був наданий адміністративно-територіальною реформою 1930 р., у ході якої була практично знищена мережа нацменустанов, що розглядалися місцевими органами врядування як непотрібний й невідповідаючий сутності поточного політичного моменту додаток [15, с. 35]. Так, в Одеській окрузі, що раніше мала окремих нацменпрацівників по партійній і радянській лінії, після запроваджених змін не залишилося жодного. Помітне послаблення роботи серед національних меншостей по радянській лінії у зв'язку з ліквідацією нацсекторів було відзначено у доповідній записці відділу культури і пропаганди при ЦК КП(б)У «Про стан роботи серед національних меншостей», що розглядалася у липні 1930 р. на засіданні секретаріату ЦК КП(б)У [8, с. 212]. Таку ж дезорганізуючу роль відіграла адміністративна реформа 1932 р.

Нацменробота все більш ставала гальмом для адміністративної машини, що дедалі міцнішала. Там, де звичайним адмініструванням питання «вирішувалося» протягом доби, заходи з урахуванням національних особливостей розтягувалися на місяці [9, с. 71-72]. На перший план тепер висувалася стратегія інвельювання на тлі посиленої більшовізації [5, с. 38] як такої, що нав'язувала нехарактерні населенню побутово-господарчі й культурні зразки, необхідні для утвердження тоталітарного ладу [5, с. 46].

Та заходи в мовній сфері і надалі залишалися у нерозривному зв'язку із «потребами моменту». У директиві ЦК ВКП(б) 1934 р. про роботу серед німців німецькому населенню закидалося ігнорування вивчення української та російської мови. Останнє цілком відповідало курсу на посилення русифікаторських тенденцій у межах всієї країни. Україномовні ж вимоги відбивали подвійні стандарти в національному питанні. Прикладом цього стала ситуація в Донецькій області, що мала у своєму складі змішаний українсько-німецький Остгеймський (Тельманівський) район, статус якого повинний був привернути увагу до вивчення української мови. Однак на тлі загального згорнення українізації в республіці «прискіпливе» ставлення керівних структур до україномовних проблем було не стільки щирим бажанням українізувати німецьку частину населення, скільки засобом його приборкання. Це підтверджувалося подіями навколо районної газети «Більшовик», яка, згідно з обласними та районними постановами, повинна була виходити українською та німецькою мовами, однак наміри щодо україномовного видання залишалися на папері, а видання продовжувало виходити як російсько-німецьке.

Оскільки радянська влада неодноразово наголошувала на стратегічній правильності запровадження коренізації, здійснення якої свого часу допомогло більшовикам набутти вагомий авторитет у суспільстві, то офіційно про принципові зміни у національній

політиці певний час не йшлося [3, с. 36]. Так, за результатами здійсненої на початку червня 1937 р. перевірки трьох німецьких районів (мовне обслуговування яких радянськими органами було визнано таким, що знаходилося «в незадовільному стані») комісія ЦВК УРСР, очолювана М. Зінченком, задля покращення ситуації запропонувала укомплектувати національні райони мовно обізнаними кадрами [6, с. 60].

Та із загостренням міжнародної обстановки і змінами у національній політиці СРСР в 1930-х рр.

школи з національними мовами викладання в Україні були перепрофільовані, а національні адміністративно-територіальні одиниці визнані «штучно створеними» та поступово ліквідовані.

Тож, деяке співставлення здійснення мовної політики відбиває різноспрямованість між пропонуваними більшовицькою владою базовими підставами її проведення та основоположними інтересами різних етнічних груп України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безносова О. Меннониты / О. Безносова, А. Безносов // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – Вып. 7. Немцы Украины. Пилотный сборник. – Москва, 2002. – С.134–145.
2. Євтух В. Б. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки) / В. Б. Євтух, Б. В. Чирко. – К. : ІНТЕЛ, 1994. – 180 с.
3. Єфіменко Г. Г. Зміна векторів у національній політиці Москви в голодоморний 1933 р. / Г. Г. Єфіменко // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 25–50.
4. Єфіменко Г. Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932-1938) / Г. Г. Єфіменко // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С.82–93.
5. Єфіменко Г. Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932-1938) / Г. Г. Єфіменко // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С.37–47.
6. Єфіменко Г. Г. Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932-1938) / Г. Г. Єфіменко // Український історичний журнал. – 2000. – № 6. – С.51–66.
7. Кузьменко М. М. Система освіти в УСРР у 1920-х рр.: Історико-теоретичний аспект / М. М. Кузьменко // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 66–80.
8. Кулинич І. М. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І. М. Кулинич, Н. В. Кривець. – К. : Інститут історії України, 1995. – 272 с.
9. Наседкіна Л. Д. Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20-х – 30-ті роки) / Л. Д. Наседкіна // Український історичний журнал. – 1992. – № 6. – С. 64–72.
10. Орлянський В. С. Євреї України в 20-30 роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект / В. С. Орлянський. – Запоріжжя : ЗГТУ, 2000. – 240 с.
11. Рабинович П. Проблемы национальной идентификации евреев / П. Рабинович // Избранные труды Запорожских еврейских чтений. – Запорожье : «ДИВО», 2005. – С. 28–38.
12. Чирко Б. Национальные немецкие районы и сельские советы / Б. Чирко // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – Вып. 7. Немцы Украины. Пилотный сборник. – Москва, 2002. – С. 160–163.
13. Чумак В. Сільські єврейські колонії Одещини в 1923-1929 рр. / В. Чумак, І. Іванова // Восьмые Запорожские еврейские чтения. – Запорожье : Диво, 2005. – С. 154–157.
14. Якубова Л. Мовна проблема та її місце серед етнокультурних проблем етнічних меншин УСРР (друга половина 20-х – 30-і рр. ХХ ст.) / Л. Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: [міжвідомчий зб. наук. праць]. – Вип. 16 (2). – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 185–202.
15. Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20-30-ті роки): коренізація і денационалізація / Л. Якубова // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 22–36.
16. Якубова Л. Д. Тенденції етнокультурного життя УСРР у контексті коренізації (1924-1935 рр.) / Л. Д. Якубова // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 74–88.
17. Якубова Л. Теоретичні аспекти дослідження історії етнічних меншин УСРР / Л. Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: [міжвідомчий зб. наук. праць]. – Вип. 15. – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 132–154.
18. Якубова Л. Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924-1934 рр. / Л. Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: [міжвідомчий зб. наук. праць]. – Вип. 14. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 329–365.

Рецензенти: **Шевчук О. В.**, д.політ.н., професор;
Тригуб О. П., д.і.н., професор.

© Козирева М. Е., 2012

Дата надходження статті до редколегії 22.10.2012 р.

КОЗИРЕВА Марина Едуардівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Навчально-наукового інституту історії та права Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського, м. Миколаїв.

Коло наукових інтересів: національно-державне будівництво в радянській Україні в 20-30 рр. ХХ ст.